

FƏRDLƏRDƏ İNFORMASIYA MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ ZƏRURİLİYİ QURAN VƏ HƏDİS MÜSTƏVİSİNDƏ

Ibrahim QULIYEV,

*Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun
İslamşünaslıq kafedrasının müəllimi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
quliyev.ibrahim.78@mail.ru*

Xülasə. Həm dini, həm də dünyəvi hüquq sisteminə görə hər bir fərdin informasiya almaq və ötürmək hüququ vardır. Bu hüquq Uca Allah tərəfindən insanlara verilmiş və müasir dövlətlərin də konstitusiyalarında öz əksini tapmışdır. Amma bu hüquqdan sui-istifadə etməmək üçün dinimiz informasiya mədəniyyətinə aid bəzi qaydalar gətirmiş və hər bir müsəlmanın həmin qaydalara riayət etməsini zəruri bilmişdir.

İnsanlar informasiya mədəniyyəti sayəsində bir-biri ilə ünsiyyət qurduqları və cəmiyyəti formalaşdırdıqları üçün bu məsələ Quran və hədislərdə ən mühüm problemlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Əgər biz Quran və hədisə müraciət etsək, görərik ki, hər iki qaynaqda “informasiya” sözü xəbər məfhumu ilə ifadə olunmuşdur. Məsələyə sırf hədisşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda isə məlum olur ki, xəbər (informasiya) üç mühüm qrupa “səhih” (doğru) xəbər, “həsən” (yaxşı) xəbər və “zəif” (həqiqətə uyğun olmayan, yalan) xəbərə bölünür. Bu da xəbərin mahiyyətinin bilinməsinin zəruriliyini ortaya qoyur.

AÇAR SÖZLƏR: Quran, hədis, din, informasiya mədəniyyəti, xəbərin növləri, casusluq.

Ибрагим Гулиев

НЕОБХОДИМОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ У ЛИЧНОСТИ ПО КОРАНУ И ХАДИСАМ

Резюме. Согласно как религиозной, так и светской правовой системе каждый человек, живущий в обществе, имеет право получать и распространять информацию. Это право дано людям Всевышним и отражено в конституциях современных государств. Однако, чтобы не злоупотреблять этим правом, наша религия ввела некоторые законы, касающиеся информационной культуры, и посчитала необходимым для каждого мусульманина следовать этим правилам.

На фоне всего этого следует отметить, что этот вопрос был оценен как один из важнейших проблем в Коране и хадисах, так как люди получили возможность общаться друг с другом и формировать общество через информационную культуру. Если мы обратимся к Корану и хадисам, то увидим, что в обоих источниках слово информация выражается как новость. Если подойти к вопросу чисто с точки зрения хадисоведения, становится ясно, что новость (информация) делится на три важные группы: «Сахих» (достоверные) новости, «Хасан» (хорошие) новости и «Слабые» (ложные) новости. Это показывает необходимость знать суть новостей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Коран, хадисы, религия, информационная культура, виды новостей, шпионаж.

Ibrahim Guliyev

THE NEED TO FORM AN INFORMATION CULTURE IN A PERSON ACCORDING TO THE QURAN AND HADITHS

Summary. Under both religious and secular legal systems, every person living in a society has the right to receive and impart information. This right is given to people by the Almighty and is reflected in the constitutions of modern states. However, in order not to abuse this right, our religion has introduced some laws regarding information culture, and considered it necessary for every Muslim to follow these rules.

Against the backdrop of all this, it should be noted that this issue has been rated as one of the most important issues in Quran and hadiths, as people have been able to communicate with each other and form a society through information culture. If we turn to Quran and hadiths, we will see that in both sources the word information is expressed as news. If we approach the issue purely from the point of view of hadith studies, it becomes clear that the news (information) is divided into three important groups: “Sahih” (authentic) news, “Hasan” (good) news and “Weak” (false) news. This shows the need to know the essence of the news.

KEY WORDS: Quran, hadiths, religion, information culture, types of news, espionage.

Giriş. Quran və hədislərə nəzər saldıqda aydın olur ki, informasiya işi ilə məşğul olan insanlar dürüst, ali əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmalı, o cümlədən nəql etdikləri xəbəri doğru mənbədən almalıdırlar. Məhz belə olduğu halda informasiya ötürən şəxsin verdiyi xəbərə etibar etmək olar. Odur ki, informasiyanın doğruluğu üçün ilkin mərhələ onun mənbəyinin düzgün və dəqiq olmasıdır. İnformasiya ötürən şəxsin etibarlı olmaması məlumatın yalan olmasına gətirib çıxara bilər. Məhz bu səbəbdəndir ki, Uca Allah Qurani-Kərimdə belə buyurmuşdur: **“Ey iman gətirənlər! Əgər bir fasiq sizə (pis) bir xəbər gətirsə, dərhal (onun doğruluğunu) yoxlayın, yoxsa bilmədən bir qövme pislik edər, sonra da etdiyinizə peşman olarsınız!”** [1, “əl-Hucurat”, 6]. Göründüyü kimi, ayədə informasiyanın mənbəyinin dəqiqləşdirilməsi məsələsinə diqqət çəkilmişdir. Çünki əxlaqsız (fasiq) insanlar həmişə cəmiyyətdə fitnə salmaq, toplumun mənəvi birliyini, insanlararası əlaqəni zəiflətmək, bununla da, o cəmiyyəti süquta uğratmaq istəyirlər. Əgər sözügedən ayənin nazil olmasının səbəbinə diqqət etsək, görürük ki, ayə informasiya ötürən şəxsin kimliyini vurğulayır. Təfsir və hədisşünaslar ayə ilə əlaqədar belə bir tarixi hadisəni rəvayət edirlər: Həzrət Peyğəmbər Vəlid ibn Üqbəni (ö. 680) zəkat məmuru olaraq Bəni-Müstəliq qəbiləsinə göndərmiş, onlar da Vəlidi müsbət qarşılamışlar. Lakin Vəlid onlarla arasında olan keçmiş ədavətə görə Həzrət Peyğəmbərin yanına qayıdaraq, yalandan onların zəkat vermək istəmədiklərini söyləmiş, buna görə də Həzrət Peyğəmbər onlarla döyüşə hazırlaşmışdı. Bu zaman yuxarıdakı ayə nazil olmuş və Həzrət Peyğəmbərə Vəlidin onlar haqqında dediyi sözün doğru olmadığı bildirilmişdir [2, s.206]. Göründüyü kimi, ayə ilk növbədə, verilən informasiyanın və o informasiyanı ötürən şəxsin araşdırılmasını, bundan sonra onun verdiyi xəbərə etimad göstərilməsini tövsiyə etmişdir. Deməli, Allah-Təala fasiq (əxlaqsız, yalançı, günahkar) adamın sözünə etimad göstərilməməsinin zəruriliyini bəyan etmək üçün sözügedən ayəni nazil etmişdir. Bu ayə kontekstindən çıxış edərək deyə bilərik ki, fitnə-fəsadın çıxmasını önləmək üçün gətirilən xəbərin (informasiyanın) yaxşıca araşdırılması vacibdir. Bununla yanaşı, ayədə şübhəli sözlərə etibar etməkdən çəkindirmə əmri də vardır. Deməli, ayənin əsas məğzi müsəlmanlara informasiya əxlaqını öyrətməkdir. Ona görə də kimsə bizə bir xəbər gətirsə, onu yaxşıca araşdırmaq, o mövzuda mükəmməl məlumata sahib olmaq və bundan sonra hökm vermək lazımdır.

Təfsirşünaslar sözügedən ayədə **“fasiq”** sözü ilə xəbər mənasını verən **“nəbə”** sözünün qeyri-müəyyənlikdə işlədilməsinin səbəbi haqqında belə qənaətə gəlmişlər ki, bununla Uca Allah bu hökmün bütün fasiq və xəbərlərə şamil olduğuna işarə etmişdir. Ayə bildirir ki, bir fasiq (əxlaqsız, dürüst olmayan) adam sizə xəbər gətirsə, onu araşdırın, işin açıqlanmasını və həqiqətin ortaya çıxmasını tələb edin. Fasiq adamın sözünə etimad etməyin. Çünki kim fasiqlikdən çəkinməzsə, fasiqliyin əlaməti olan yalan və böhtan söyləməkdən də çəkinməyəcəkdir. Belə insanlar haqqında Uca Allah buyurur: **“Onlara (münafıqlərə bəzi müsəlmanların sadələvhlüyü üzündən döyüş meydanından) əmin-amanlıq və ya qorxu xəbəri gəldikdə dərhal onu yayarlar. Halbuki əgər (müsəlmanlar) bunu (münafıqlərə deyil), Peyğəmbərə və ya özlərindən (möminlərdən) olan ixtiyar (əmr) sahiblərinə demiş olsaydılar, əlbəttə, həmin xəbəri onun mahiyyətinə varan (belə bir xəbərin yayılmasının məqsədəuyğun olub-olmadığını təyin etməyə qadir olan) kimsələr bilərdilər. Əgər Allahın lütfü (mərhəməti) üzərinizdə olmasaydı, şübhəsiz ki, az bir qisminiz müstəsna olmaqla, Şeytana uyardınız”** [1, “ən-Nisa”, 83].

1. Quran və hədisə görə informasiyanın (xəbərin) mahiyyəti

İslama görə, təkcə yalan informasiya ötürmək deyil, eyni zamanda doğru xəbər olsa belə, insanlar arasında fitnə-fəsad çıxaracaq, küskünlük yaradacaq xəbərlərin yayılması da qadağandır. Belə şəxslərin özləri Quran və hədislərdə **“nəmmam”** (sözgəzdirən), əməlləri isə **“nənimə”** (sözgəzdirənlik) kimi yad edilmişdir. Bu haqda Qurani-Kərim belə bəyan edir: **“Elə isə (ya Peyğəmbər! Allahın ayələrini) yalan sayanlara itaət etmə! (Müşriklər) istərdilər ki, sən onlara yumşaqılıq göstərəsən, onlar da sənə yumşaqılıq göstərsinlər! (Sən onların bütələri barəsində pis söz deməyəsən, onlar da sənə əziyyət verməsinlər və ya sən onların bütələrinə tapınasan, onlar da sənə Allahın ibadət etsinlər!) (Ya Peyğəmbər!) İtaət etmə (yalan yerə) hər and içənə, alçağa; Qeybət edənə, söz gəzdirənə”** [1, “əl-Qələm”, 8-11].

Ayədəki **“nənim”** kəlməsi **“sözgəzdirən”** mənasındadır. Uca Allah belə insanlara itaət etməməyi, onlara qulaq asmamağı təkidlə bildirir. Buna görə də İslam şəriətində sözgəzdirənlərin məhkəmədəki şahidliyi qəbul edilmir və onlar ədalətli hesab olunmurlar. Bundan əlavə, İslam şəriətinə görə, nəmmamlığın (söz gəzdirməyin) qarşısı alınmalı, belə insanlar daim nəzarət altında saxlanılmalıdır. Çünki onların düşmən tərəfə casusluq etmək ehtimalı yüksəkdir.

Həzrət Məhəmməd peyğəmbər (s) mübarək hədislərinin birində belə buyurur: *“Sizə kimin daha çox əzabə məruz qalacağını xəbər verimmi? Onlar camaat arasında söz gəzdirənlərdir”* [3, s.1007, № 2606].

İbn Abbasın nəql etdiyi bir hədisdə isə deyilir: *“Peyğəmbər bir gün Mədinə və ya Məkkədə bir divarın yanından keçərkən qəbirlərində əzab çəkən iki insanın səsini eşitdi və buyurdu: “Onların ikisinə əzab verirlər. Amma onlara böyük günahlarına görə əzab verilmir”. Sonra sözünə belə davam etdi: “Onlardan biri özünü sidikdən qorumayan, digəri isə sözgəzdirən idi”* [3, s.125, № 292; 4, s.53, № 216].

Həzrət Peyğəmbər (s) digər bir hədisində belə buyurmuşdur: *“Ən xeyirliniz haqqında sizə xəbər verimmi?”* Dedilər: *“Bəli, ey Allahın Rəsulu!”* Buyurdu: *“Görüşdüyünüz zaman Allah-Təalanı sizə xatırladan”*. Peyğəmbər (s) sonra buyurdu: *“Ən pisiniz haqqında da sizə xəbər verimmi?”* Dedilər: *“Bəli, ey Allahın Rəsulu!”* Buyurdu: *“Sözgəzdirənlər; bir-birini sevən insanların arasını pozanlar və təmiz insanlara böhtan atanlar”* [5, s.978].

Bir rəvayətə görə, Musa peyğəmbər (ə) qövmünü üç gün yağış duasına çıxardı. Dua edilir, lakin yağış yağmırdı. Həzrət Musa (ə) Allahla münacaat edib, *“Ey Rəbbim, üç gündür yağış duasına çıxırıq, hələ də yağış yağmur, bunun hikməti nədir?”* - dedi. Allah *“Ey Musa, mən nə sənənin duanı, nə də onların dualarını qəbul edəram. Çünki sizin aranızda bir nəmmamçı (sözgəzdirən, yalan informasiya verən)*

vardır”, - deyə buyurdu. Bunu eşidən Həzrət Musa: “*Ey Rəbbim, o adamın kimliyini mənə xəbər ver, onu camaatın arasından çıxarım*” - dedi. Allah buyurdu: “*Ey Musa, mən sizi xəbərçilikdən məhrum edirəm, indi mənə xəbərçi edəcəksən? Qövmünün hamısı tövbə etsin, o da aralarında tövbə edər, o zaman yağış yağdıraram*”. Bundan sonra Həzrət Musa qövmünə tövbə etdirdi və sonra onları yağış duasına çıxardı.

Beləliklə, Quran və hədis baxımından məsələyə yanaşdıqda, məlum olur ki, fərdlərdə informasiya mədəniyyətinin formalaşması ilə əlaqədar dinimiz əxlaqi prinsiplər gətirmiş və bu mədəniyyətin formalaşması üçün bəzi qayda-qanunlara riayət olunmasını vacib buyurmuşdur.

2. Yalan informasiyanın (xəbər) təsirləri

Şeytanın insanlar arasında qalmaqla çıxarmaq üçün onların sözlərini dinlədiyi, kiçik bir səhv tapdığı zaman onu böyütmək və alovlandırmaq üçün cəhdlər etdiyi məlumdur. İnsanlar arasında çıxan problemlərin, müharibə və döyüşlərin, demək olar ki, böyük əksəriyyəti yalan informasiyanın nəticəsidir. Əfsuslar ki, bu kimi yalan xəbərləri yayanlar indiki vaxtda da çoxdur. Onlar möminləri, cəmiyyətin nüfuzlu şəxslərini ləkələmək üçün müxtəlif yalanlar uydurub insanlar arasında yayır, bununla da, onların zəhnini bulandırır. Dinimiz bu qrupdan olanları münafiq (ikiüzlü) adlandırır.

Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan Həzrət Peyğəmbər (s) Mədinədə dövlətini qurar-qurmaz xəbərləşmə (informasiya) şəbəkəsini də yaratmışdı. Allah Rəsulu (s) Məkkədən, o cümlədən Bizans, İran və ətraf qəbilələrdən məlumat alırdı. Onun tapşırığına əsasən, Mədinə dövlətinin lehinə və ya əleyhinə olanlar araşdırılır, nəticəyə görə hərəkət edilirdi. Sonralar xilafətdə xəbər alma təşkilatı da yaradılmışdı.

Bildiyimiz kimi, informasiya almaq və ötürmək vasitələri zamanın şərtlərinə görə dəyişir. Müasir dövrdə internet, mobil telefonlar və s. kimi. Lakin unutmamaq olmasın ki, informasiya (xəbərləşmə) texnikası inkişaf etsə də, xəbər almaq qaydası dəyişməz. Rəbbimizin bəşəriyyətə ünvanladığı **“Sizə fasiq biri bir xəbər gətirdiyi zaman onu araşdırın”** sözü hər zaman qüvvədədir.

3. Casusluğun qadağan edilməsi

Dinimiz müsəlmanlara öz aralarında bir-birinə qarşı casusluq etməyi (bir-birini güdməyi), bir-birinin qüsurunu araşdırmağı, gizli olan şeyləri üzə çıxartmağı qadağan etmişdir. Bu haqda Qurani-Kərim belə bəyan edir: **“Ey iman gətirənlər! Çox zənnə-gümana qapılmaqdan çəkinin. Şübhəsiz ki, zənnin bəzisi (heç bir əsası olmayan zənn) günahdır. (Bir-birinizin eybini, sirrini) arayıb axtarmayın, bir-birinizin qeybətini qırmayın! Sizdən biriniz ölmüş qardaşının ətini yeməyə razı olarmı?! Bu sizdə ikrah hissi oyadar (qeybət də belədir). Allahdan qorxun. Həqiqətən, Allah tövbələri qəbul edəndir, rəhmlidir!”** [1, “əl-Hucurat”, 12].

Ayəyə verilmiş şərhə görə, **“təcəssüs”** (casusluq) başqalarının eyiblərinin araşdırılmasıdır. Məhz buna görə də başqalarının işlərini araşdırana casus deyilir. Deməli, ayənin mənası belə olur ki, müsəlmanların gizli işlərini və eyiblərini araşdırıb cəmiyyətə yaymayın. Yəni sizdən hər hansı biri dost-qardaşının eybini araşdıraraq ondan xəbərdar olmağa çalışmayın. Məhəmməd peyğəmbər (s) mövzunun əhəmiyyətinə diqqəti yönəldərək buyurmuşdur: **“Cənnət üç qrupa haram edilmişdir. Bunlar: sözgəzdirənlər, qeybət edənlər və daimi içki içənlərdir”** [6, s.430].

Müsəlmanların sirlərini, strateji məlumatları kafirlərə ötürmək və onların lehinə casusluq etmək ixtilafsız olaraq böyük günahlardandır. Təfsirşünas alim əl-Qürtubi (1204-1274) “Mümtəhinə” surəsinin 1-ci ayəsinin təfsirini yazarkən qeyd etmişdir ki, kim müsəlmanların gizli hallarına yaxşıca bələd olub onların əleyhinə xəbərçilik edər, onların xəbərlərini düşmənlərinə çatdırarsa, bu səbəbə görə kafir olmaz. Bunu dünyəvi məqsədlə etdiyi, lakin etiqadı sağlam olduğu zaman hökm belədir [7, s.399].

Əllamə Mühyiddin ən-Nəvəvi (1233-1277) kafir casusun öldürüləcəyi haqqında rəvayətləri

nəql etdikdən sonra müsəlman casusun hökmü haqqında bunları yazırdı: “Müsəlman casusa gəlincə, alimlər belə demişlər: İmam (Əmir) onu döymək, həbs etmək və bu kimi şeylərdən nəyi uyğun görərsə, cəzalandırar. Lakin öldürülməsi caiz deyil!” [8, s.67].

Şübhəsiz ki, qeyd etdiyimiz ayə və hədislərdə göstərilən casusluq düşmənin xeyrinə olan cəsusluqdur. Bunun əksi düşünülə bilməz. Qurani-Kərimdə də bu mövzu Həzrət Yaqubun (ə) dilindən öz əksini tapmışdır. Belə ki, o, öz oğullarına:

يَا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيَّاسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ.

“Oğullarım! Gedin Yusifdən və qardaşından (Bin Yamından) bir xəbər bilin. Allahın mərhəmətindən ümidinizi kəsməyin. Allahın mərhəmətindən yalnız kafirlər ümidini üzər!” [1, “Yusuf”, 87], – deyə buyurmuş və Həzrət Yusif (ə) haqqında məlumat almaq istəmişdir. Deməli, ayədəki “فَتَحَسَّسُوا” yuxarıda qeyd etdiyimiz “تَجَسَّسُوا” sözündən fərqli mənə yükünə malikdir. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, bəzi təfsirşünaslar “فَتَحَسَّسُوا” (təhassəsü) sözünü düşmənin əleyhinə, özünün xeyrinə, “تَجَسَّسُوا” (təcəssəsü) sözünü isə düşmənin lehinə kimi təfsir ediblər.

Nəticə

Məqaləni yazarkən bu nəticələrə gəldik:

Birincisi, qeyd etdiyimiz ayə və hədislərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, insanların çoxunda xüsusilə təhlükə yaradan, insanlararası mənəvi bağları qıran xəbərləri dərhal qəbul etmək və onları yaymaq meyli vardır. Lakin Məhəmməd peyğəmbər (s) və onun əxlaqını özünə örnək götürənlər belə xəbərlər qarşısında tədbiri əldən buraxmaz, tələsik hökm verməzlər.

İkincisi, Uca Allah cəmiyyətdə lazımı mövqeyi olmayan, mənəvi keyfiyyətlərini itirmiş, yəni fasiq şəxsin xəbər nəql etməsini doğru saymamış, onun xəbərinin mütləq araşdırılmasını tövsiyə etmişdir. Çünki informasiya mühüm bir məsələ olduğundan onu ötürən şəxsin kimliyi şərtidir.

Üçüncüsü, eşitdikləri xəbəri anlayıb dinləmədən dərhal ona əməl edənləri qınayan dinimiz bir xəbərin insanlar üzərindəki təsiri nəzərə alınmadan yayılmasının doğru olmadığını bildirmişdir. Xüsusilə də müharibə şəraitindəki kritik zamanlarda eşidilən xəbər əvvəlcə komandirə, rəhbər şəxsə verilməlidir. Rəhbərlər gələn xəbəri nəzərdən keçirər, yayılmasında qorxu yoxdursa, yayar, ehtiyac olarsa, o xəbərin yayılmasını qadağan edərlər. Çünki müharibə şəraitindəki xəbərlərin yayılması cəmiyyətdə kaos, qorxu və çaşqınlıqla yanaşı, xalqda ruh düşgünlüyünə də səbəb ola bilər.

Dördüncüsü, cəmiyyətin təhlükəsizliyi ilə əlaqədar xəbərləri araşdırmadan yaymaq günah olduğu kimi, insanlara qara yaxan, onlar haqqında mənfi təəssüratlar oyadan xəbərləri yaymaq da böyük günahdır. Çünki bu ya böhtan, ya da qeybətdir. Qeybət isə haram, əzaba düçar edən böyük günahlardandır.

Beşincisi, xəbərin qəbulu üçün xəbər verənin ədalətli, dürüst olması şərtidir. Lakin ayədə dürüstlüyü bilinən, yaxşı bir insanın gətirdiyi xəbərin araşdırılması əmr edilmir. Deməli, cəmiyyətdə əxlaqlı, doğru-dürüst adam kimi tanınan şəxsin xəbərinə inanılır. Lakin həmin şəxsin özü də bunu başqasından eşidə bilər, bu səbəbdən onun özünün eşitdiyi kimsənin də dürüstlüyünün müəyyən olunması lazımdır [9, s.83].

Altıncısı, elm inkişaf etdikcə informasiya texnologiyaları yenilənir, dünya vahid bir kitab halında, hörümçək toru şəklində informasiyanı bir yerdən digər bir yerə ötürür. Belə olduğu halda bir dəqiqə içində aldığımız onlarla informasiyanı saf-çürük etmək, əlbəttə ki, çətinidir. Bundan da çətini belə bir fonda özümüzə informasiya mədəniyyətini formalaşdırmaqdır. Amma bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, belə bir mədəniyyəti qorumaq, formalaşdırmaq və nəhayət, uşaqlarımızı bu ruhda tərbiyə edib böyütmək dinimizin qarşımıza qoyduğu ən ümdə məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Tərc.: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı: “Azərnəşr”, 1991.
2. ər-Razi Fəxrəddin. Təfsiru-kəbir (Məfatihül-ğeyb). 32 cildə. XX c. Akçağ Yayınları.
3. ən-Nisaburi Müslim ibn Həccac. Səhihül-Müslim. Darül-kutubil-ilmiiyə, 1421/2001.
4. əl-Buxari Məhəmməd ibn İsmail. Səhihül-Buxari. Beyrut: Darül-cil, 1430/2009.
5. əl-Hənbəli Zeynüddin Rəcəb. Camiu ülimil-hikəm. III c. 1424/2004.
6. ər-Reyşəhri Məhəmməd. Mizanül-hikmət. 14 cildə. I c. Qum: Darül-hədis, 1375 h/q.
7. əl-Qürtubi Məhəmməd ibn Əhməd. əl-Cami li əhkamil-Quran. XX c. Beyrut: 1427/2007.
8. ən-Nəvəvi Muhyiddin. Səhihi-Müslim bi şərhin-Nəvəvi. 12 cildə. XII c. Misir: 1347/1929.
9. Ateş Süleyman. Kuran Ansiklopedisi. 30 cildə. XXIII c. Kuba Yayınları, 1987.